

United States Holocaust Memorial Museum

Rozhovor s Pavlom Pavlišákom

RG-50.688.0019.01.02

Dobry deň prajem.

Dobry deň.

Povedzte nám prosím vaše meno.

Pavlišák Pavel.

Kedy a kde ste sa narodili?

V Bardejove štvrtý dvanásť tisícdeväťsto tridsať jedna.

Ako si iste spomínate, my sme vás pred pár týždňami navštívili a vy ste nám porozprávali vaše spomienky na obdobie Slovenského štátu a Druhej svetovej vojny. Dnes sme k vám prišli znovu, aby sme si tieto vaše spomienky nahrali na videozáznam. Vy v období, keď vznikol Slovenský štát ste boli ešte teda mladý chlapec, ale už ste chodili do školy a už ste asi vnímali svet okolo seba, ako proste aká bola situácia medzi ľuďmi, aké boli vzťahy... chcem sa opýtať, žili v Bardejove židia?

Žili.

Ako si vy na nich spomínate?

Normálne, ako občania, spoluobčania, tak... Bývali sme, vedľa, náš dom, kde sme bývali my a vedľa nás bol taký väčší židovský dom... jak z rodiny, by som povedal. Ako my, tak oni, spolu. To bolo tam pri stanici blízko, že žiadne také.

Spomínate si aj na meno tej rodiny alebo tých rodín, pri ktorých ste...?

Ó Bože, mená, to je môj najväčší problém teraz už poslednú dobu, mená. No tak, keď mi niekto spomenie nejaké meno židovské, tak pamätám, hneď mi sa, ale tak z pamäti, Bože. To boli väčšinou takí, takí by som povedal obyčajní ľudia, neboli nejakí významní, že by nejakí takí... no tak to... také... Spolu sme sa hrali s ich deťmi.

Obyčajní ľudia, čo to znamená, aké bolo ich zamestnanie alebo čo robili?

Toto... toto... viete, môj otec aj jeho brat, oni boli väčšinou, to boli takí, takí, takí nezamestnaní v tom čase by som povedal a oni veľa pracovali u tých židovských rodín, po tých domoch napríklad drevo píliť a také no veci, takže odtiaľ poviem také...

Takže váš otec si chodil takto privyrobit'?

On bol robotník, hej, ináč bol zamestnancom mesta, robil ako robotník, ale príležitostne chodil aj privyrábať ako... Nás bolo osem detí, tak to... potreboval.

Takže ste sa ako chlapec hrávali s tými deťmi, ktoré žili...alebo boli tam z tej židovskej rodiny?

Áno, samozrejme, normálne tak...

A mali ste aj nejakých židovských spolužiakov v škole?

Mal, mal som tiež. Ale nebolo ich veľa, ale boli. Oni už potom hlavne v tých vyšších ročníkoch by som povedal, tam... v meštianke, bývalá meštianka, tak tam už viete boli.

Tam ich bolo viac?

Tam už hej.

Hm.

No...

Nespomeniete si na nejaké mená?

Eh... Bože... Altmann, Špira, potom... ťažko no. Tu keby bol pán Hudák starší, tak on by mi pripomenul, on ešte ich pamätá, hej... Bolo ich, však to bolo hodne, cez dve tisíc židov, to ich bolo tak.

Aj ste sa s niektorým z nich kamarátili?

No je... pravdaže, napríklad s jedným, Altmann, Altmann sa volal, sme hrávali... už, ale to už po fronte, potom keď sa vrátili oni, šachy sme hrávali spolu, no... Veľmi dobrý šachista bol, neviem, či niekde vo svete sa neuplatnil, lebo odcestoval. Študoval dakde.

A keď ste boli ešte chlapec, keď ste ešte chodili do školy, kamarátili ste sa s tými svojimi židovskými spolužiakmi?

Normálne, tak jak... keď sme sa stretli vonku, futbal sme hrali a tak, tak. Tam nebol rozdiel medzi židovskými a tak, až potom. Po tom vyhlásení, keď už nemohli chodiť vonku a tak, keď už... To už potom nebolo tak.

A kedy nastala tá zmena?

Ktorý to rok? Štyridsaťtri? Alebo dva... To som vám minule spomínal, keď som bol prvý raz tu u vás, čo zobrali mi toho kamaráta, keď sme hrali futbal. Viete, no.

A teraz ste spomenuli, že tie vzťahy boli dobré a potom sa niečo stalo, niečo sa zmenilo...

Ani...

Hovorili ste, že nemohli chodiť von?

Ani... zmenilo sa tým, že oni už mali zákaz vychádzky, nemohli chodiť von a toto, ale ináč tak nič. Ja by som povedal, že to boli normálne vzťahy, ale... práve náboženstvo rozdielne by som povedal.

Hm. A nemohli chodiť von ako nemohli vychádzať na ulicu alebo ako...?

Tak oni, tak to bolo, že najprv dostali žlté hviezdy, označenie. Potom im obmedzovali také, no školy, školy už mali zakázané, no do kina... a nakoniec im zakázali vôbec výstup na ulicu. Že nemohli už chodiť nikde po ulici. Ináč keď vyšiel von, každý musel byť označený s tou žltou hviezdou pripnutou.

Aj tí vaši spolužiaci chodili označení žltou hviezdou do školy?

Každý, každý ktorý išiel von myslím, doma v byte to neviem, lebo tam sme sa my nedostali, ale vonku keď išiel každý musel mať.

Aj do školy prišli s tou žltou hviezdou?

Do školy už nie, lebo toto keď vyšlo nariadenie, tak potom už oni do školy nechodili.

Hm.

Prestali chodiť.

A futbal keď ste hrávali, hrávali potom ešte s vami?

Hrali sme, ale ten chlapec bol aby som povedal na čierno, unikal vonku, lebo to neďaleko od toho bydliska, no... Ináč nemohli sme. Takže tak to je to. Žiadne také... nepamätám, že by sme boli mali medzi nimi nejaké, aspoň my čo sme tam bývali nablízku, ostatní neviem ako kde. Ale tam my sme mali kľud, nikdy nebola nejaká roztržka, že by medzi náboženstvom alebo také, nič.

Takže medzi vami nie...

Ešte by som povedal takto, boli, to ja som vtedy ani nevedel, až teraz, že to boli tí ortodoxní. Že oni v sobotu a ten ich sviatok, oni si ani nezapálili svetlo, alebo do sporáka a to sme chodili my ako chlapci za nejakú odmenu im, v piatok sme im prichystali také veci na sobotu, oni sobotu mali, dodržovali, tak... hm...

A to ste chodili k tým svojim susedom?

Áno.

Hm.

Áno.

Čo ste dostali za odmenu?

Tak čo, ako chlapcom – cukrík dajaký alebo také dačo. Nie, peniaze nie, takže...

Takže vy ste tak medzi sebou spolunažívali...

Normálne.

Normálne...

Normálne by som povedal.

A iní ľudia v Bardejove?

No medzi tými staršími, to ja neviem posúdiť, boli, bol som svedkom takých, keď som videl ako ich chytali a tam bola aj riadna bitka, takto sme to pozerali, ale medzi nami deťmi, tak to sme... nebolo nič.

A čo ste videli, aká bitka, čo sa stalo?

Videl som, bol som svedkom, nielen ja ale boli sme, tam v Bardejove, keď viete kde je... keď vám niečo povie, ja neviem, ako bol pivovar tam bol a tam zozadu, tam sa staval vtedy taký, to sa volalo živnostenský dom. V Bardejove stavali. No a to je tak cez, dobre no a tam našli nejakého žida údajne, tam hore, to bolo asi päťdesiat, sto metrov možno, no my dole zospodu sme pozerali, ako ho tam bili a tak. Našli ho asi v tom úkryte, takže tam dostal bitku, tak.

Od koho?

No gardisti, alebo ľudí, my sme nepoznali, kto to tam bol, ale to zrejme gardisti.

A boli v uniformách oblečení?

Prosím?

Boli... mali uniformy?

To ja nechcel by som... ale sa mi zdá, že boli uniformy...

Alebo ako si spomínate, ako boli oblečení?

Čierne, čierne to bolo také, my sme...

V čiernych šatách?

Z cesty pozerali, tak oni to... možno, že bol tam aj oblek, ale nie... ťažko mi povedať.

Hm.

Tak...

Ale nepoznali ste, že kto to bol?

Nie, nie.

Neviete, či to boli Bardejovčania, alebo...?

Myslím... tak ten žid bol pravdepodobne majiteľ toho pivovaru tam asi. Počítam, to neviem iste, ale pravdepodobne to bol on. Ináč to bol veľmi dobrý fanúšik bardejovského futbalu, on financoval bardejovský futbal sem tam.

Hm.

No a potom takto...

A ako ste vedeli, keď ste pozerali sa na tú bitku, že to bol žid alebo že to bol ten pán z toho pivovaru?

No tak to sme len tak hádali, to som nemohol vedieť, že je to žid, ale zrejme to bol. Koho by tam bili ináč, nie?

A koľko tam bolo tých mužov, ktorí ho bili?

Asi štyria,... traja, štyria, tak myslím nejako.

Aj ste počuli, že by niečo hovorili alebo kričali?

No tak bol tam taký krik, ešte tam bola studňa, taká na pumpu studňa, tak ešte tam pod tú studňu dostal vodu, vodu striekali a tak.

Spomínate si, čo kričali alebo čo hovorili?

To nie, to rozumieť nebolo, ale to bolo počuť tam hlasy, samozrejme že áno, aj on kričal. Kričal, ale rozumieť mu, nevieme...

A vy ste sa tam ako ocitli pri tejto situácii?

My sme, viete vtedy bol taký voľný, taký voľný čas by som povedal. Nechodilo sa do školy pravidelne, často bolo voľne a my tak partia po Bardejove, takí šarvanci, sme chodili aj po námestí a tak.

A toto vtedy bolo, koľko ste mali rokov?

To bolo štyridsať, trinásť, štrnásť, tak... Trinásť rokov asi, lebo keď skončila vojna, tak som mal štrnásť.

A vy ste nám minule spomínali aj takú príhodu futbalovú.

No...

To bolo s tým istým pánom?

To bolo s tým chlapcom, s tým keď ho zobrali vtedy.

Nie, takú na futbale že sa niečo dialo, teraz ste spomenuli, že tento majiteľ toho pivovaru že bol veľký fanúšik futbalu.

No on... to bolo...

Ako sa volal tento pán?

Grossenwasser, keď sa nemýlim. Grossenwasser sa mi zdá. On sedel na tribúne, on ináč bol dobre založený, tak finančne a ešte sedel na tribúne a kričal, že tisíc korún dá za gól, kto dá gól, tak dostane tisíc korún, tak. A to bolo, to bolo myslím v sobotu ten zápas, no a tam, kde bol ten štadión, tam tiekol mlynský potok, to potok cez Bardejov, ten už je zlikvidovaný, to už nebolo. No a keď vychádzal z toho, tam ho chytili a hodili ho tam do toho potoka ešte, po zápase.

A kto ho tam hodil?

No to... konkrétne ľudí neviem, ale tak zrejme z tej strany. Tam ho počkali vonku a tak...

A prečo ho tam hodili?

No... už vtedy s tými gari... už takto jednali s nimi, s tými židmi tak vtedy.

A vy ste to videli, túto situáciu?

No my sme boli z futbalu, sme išli tiež, pri tom sme boli. Tak jedni nadávali, druhí sa smiali a tak.

Ktorí nadávali a ktorí sa smiali?

No tak viete, išli ľudia z futbalu, ako sme išli, no tak jednému sa to páčilo, druhému - odsudzoval to a...

A vy si spomínate, ako tak ľudia komentovali tú situáciu?

Tak... jeden: „Pridaj mu,“ druhý: „Nechaj ho,“ a tak, jak obyčajne.

Rozdelili sa na dva tábora pre a proti?

Áno, áno. Áno, no.

A tí, ktorí ho tam hodili, do... do toho potoka, kto to bol?

To boli chlapi mladí už by som povedal, vo veku dvadsať, vyše dvadsaťpäť roční takí... no... zrejme to boli gardisti, no ale to ťažko povedať. Uniformy nemali.

Hm. A poznali ste ich?

No jedného, dvoch som poznal tam z Bardejova, hej.

Aj si spomínate na mená?

Mená nie, mená sú u mňa najväčšia slabosť viete, to... Ja keď napríklad, pán Hudák mi tu rozprával minule, že Rajšteter (Reichstetter), no. Ja som hovoril, že nie, že v Bardejove... tiež sa pýtal na mená, keď sme potom spolu Rajšteter, ty hlupák, veď to bol veliteľ gardy u nás v Bardejove, no takže...

Bolo tu veľa gardistov, koľko bolo gardistov v Bardejove?

Jo... to je... to netrúfam si povedať, toto že koľko ich bolo, ale bolo. Veliteľ gardy býval s nami v jednom dvore, kde sme bývali my, ale to až ku koncu. Ale on nebol ani gardista, ale bol, existovala ešte nejaká organizácia, neviem, to Železná garda alebo jak to... Oni ináč gardisti nosili čierne uniformy a on, to mali také zelené uniformy. A on bol veliteľ tejto gardy, druhej. No a po fronte, keď to skončilo, tak on bol, prišli pre neho, to ešte sme videli, ako ho brali z domu a on bol niekde rok preč, niekde v lágri alebo kde on to potom bol. Potom sa vrátil.

A kto... kto ho zobral?

No to ja neviem, to dajaká polícia, ale to už bola... to bolo už po oslobodení.

Hm, hm.

To bolo...

A táto organizácia, ktorú ste teraz spomínali, že on bol veliteľ, ich bola aká úloha, alebo čo oni robili?

To ja neviem, to ja do základov nevidím, to len tak z reči. Ten býval u nás a ešte ja som našiel, jak je rína, neviem, ako sa povie po slovensky výraz...

Odkvap.

Odkvapová rúra, no tak by som povedal, to sme boli na dvore, sme mali také ako drevárky a také... a v tej odkvapovej rúre, nám spadla lopta, keď sme hrali futbal na dvore a ja som išiel vybrať a som nahmatal pištoľ, som našiel.

A to si myslíte, že to bola pištoľ po ňom?

O zrejme určite, iný tam nemohol mať ani, toto...

Hm. A takto on čo vlastne robil, ako sa správal?

On bol vedúci výstavby mesta Bardejova, on.

Hm.

On bol staviteľ ináč.

Ako sa správal voči tým vašim židovským susedom?

Normálne by som povedal. On bol taký kľud'as, taký, taký, nebol nejaký, tak normálne. Jediný v Bardejove vtedy mal auto, osobné on už mal a s tým osobným autom chodil do dvora tam, parkoval vtedy už.

Spomínate si, ako sa volal?

Král. Ján Král, jeho dcéra žije ešte v Košiciach, teraz. Teraz sme mali v Bardejove – asi pred pol rokom alebo jak – mali stretnutie tu študenti, lebo tu chodila do školy. Marta Kráľová sa volala, neviem, ako sa volala po vydaji, ale vtedy. Oni to, on bol tak, viete, on pochádzal údajne zo Skalice a prišiel tu s tou dcérou, to už bola dcéra a potom sa tu oženil s druhou, a s tamtou druhou mal ešte dve deti ďalšie. No a tá Marta, potom bola tá Magda druhá a mal aj syna Paľa, najmladší.

Hm. A to vtedy, keď u vás býval v tom jednom dvore, to zhruba v ktorom roku bolo?

No asi... od toho štyridsiateho tam on už býval, až do tej... do štyridsaťpäť bývali.

A od začiatku bol veliteľom tej... tej gardy?

To ja neviem, lebo vtedy ako chlapec som ja nevedel toto, až potom som to vedel tak.

Vy ste sa to až potom dozvedeli, že on mal takú funkciu?

Hej, hej, hej.

Hm.

Takže tak. Ešte jednu príhodu, teraz keď mi prišlo na rozum, keď... neviem, keď som s pánom Hudákom rozprával, že či mám ju povedať či nie?

Môžete nám povedať čokoľvek.

Keď tých židov brali vtedy, tam žil vedľa nás, vedľajší dom, jeden taký starý žid, už okolo osemdesiatky vtedy mal, viac a mal dcéru. Ale už taká slobodná bola, okolo päťdesiat a vyššie, no a keď ich brali, tak ona bránila toho otca, nechcela ho dať ako, hej. No ale oni ho odtrhli a keď vyšli na ulicu, a prechádzal cez ulicu v tom čase práve taký voz, to bol taký „drabiňák“, ako sa to volá u nás...

Rebrinák.

Voz rebrinák, takto hej, no taký... a ona potom dostala, jeho zobrali toho starkého a ona dostala taký ako záchvat, ona upadla, tak ju naložili na ten voz tam a odviezli až na stanicu.

A kto... kto tam prišiel? Kto ich išiel zobrat'?

No tí... tí... ja neviem, či to gardisti boli, lebo to boli aj civili, aj uniformovaní ľudia, aj pár vojakov tam tak bolo, to ťažko povedať, keď... no ale zrejme to bolo všetko garda.

A uniformy ako vyzerali?

No čierne gardistické uniformy.

Boli ozbrojení?

Opasky to mali, ale či mali pištoľ.. to by som... ani.... neviem

A vy ste toto videli, vy ste boli pritom?

Áno, lebo to bolo pred naším, skoro pred naším domom, tak... Tak toto sme videli, no. Tam ľudia aj protestovali proti tomu, žeby jej dali pokoj, ale ne, to...

A kto protestoval proti tomu?

No obyčajní naši susedia a tak to... ináč to bolo tak...

Susedia, tí vaši židovskí susedia?

Hej.

Hm.

My sme boli s pánom Hudákom teraz tam u jedného pána, Pankrác sa volá, on už má asi osemdesiatšesť, sedem... no oni tam bývali spolu v jednom, to bol jeden, v jednom dome, vpredu bývali tí židia a vzadu oni ako rodina tam.

Hm. A tí, tí vaši druhí židovskí susedia, tí tam ešte ostali, keď tohoto starého pána a jeho dcéru...?

Nie, to vtedy brali, to všetko išlo, všetko išlo.

V jeden deň?

V jeden deň, hej.

A to ste tiež videl, ako ich brali?

No to vtedy, to je ten export, keď išiel vtedy.

Aha.

Hej, to bol najväčší ten, najväčší ten export.

Takže toto sa udalo v ten istý deň, ako ste potom videli...?

Keď sme hrali ten futbal...

Pri futbale...

Áno. To bolo vtedy.

A to bolo predtým alebo potom?

My sme... predtým, predtým lebo potom keď mne... my sme hrali ten futbal a keď išiel ten sprievod tak nás vyhnali z ulice, sme museli uvoľniť, no a potom sme sa tak rozprchli a tam sme to...

A potom ste videli tam tu...

To, to, to...

To, čo sa dialo tam u vás v susedstve.

Hej, lebo na tej, to bola drevená podlaha, cesty viete, na rovno, tak tam sa nám dobre hral futbal. S handrovou loptou samozrejme a tak...

Tak popíšte nám tú situáciu, že čo ste videli pri tom futbale, čo sa tam dialo, čo sa stalo?

Pri futbale?

Hej, vtedy keď ste hrali pri tej stanici.

No pri futbale, pri futbale my sme nič, my sme tam normálne hrali a niekto prišiel a to je tak, cez Slovenskú ulicu a na stanicu sa odbočovalo, takže my sme ani nevideli, že ide ten sprievod, ako už ide, my sme hrali no ale tam prišiel ten a vyhnal nás z cesty. Vonku, že sme museli prerušiť futbal a tak sme... a oni pokračovali ďalej po tej ceste.

A kto to bol? Kto vás odtiaľ vyhnal?

No tí sprievodcovia ich, čo ich doprevádzali, tí, tá služba. Tých... to oni, oni pokračovali, išli... v tom filme, ja neviem názov toho filmu, ako sa menuje ten film, kde je vidno tú deportáciu tých židov? To je presne, presne aj ako keď... ja si myslím, že to mohlo aj v Bardejove byť fotené toto, tak.

Ako vyzeral ten sprievod?

No ako vyzeral... krik, plač, išlo všetko... aj lúčili sa...

Kto tam bol?

Keď teraz, ja neviem toto povedať, že či to boli naši tí židia, tu bardejovskí, alebo z okolia vtedy. Lebo to bolo viac tých transportov.

Nebol tam niekto, koho by ste boli poznali, z videnia napríklad?

Nie, no tak možno, možno tí starší tak hej, ale my takí šarvanci, to...

Nerozoznali ste tam nejakú známu tvár?

Ani nie, také... no tak známa tvár bola, ten chlapec, no ale ostatní...

V sprievode nie, hej?

Nie, nie.

Ako ste vedeli, že to boli židia?

No tak to bolo jasné, to každý už vedel, že...

Podľa čoho to bolo jasné?

No tak podľa tváří nie, ale tak ako už išli, tak podľa tých batôžkov a detí za ruku a tak ako pochodovali, tak určite kresťan tam nebol žiadny medzi nimi.

Mali tie označenia, tie žlté hviezdy?

Tie žlté hviezdy nosili, ale ja v tom transporte ani... ale boli tam aj tie žlté, to také detaily vtedy si človek nevšimával, že to...

Takže bolo tak jasné, že teda musia to byť židia, lebo ľudia vedeli, že už sa niečo deje?

No tak to už každý vedel, že sú to židia, že ich berú. Ešte niektorí tam od nás z tých kresťanov sa lúčili, ešte zakýval aj tak, no tak...

A lúčili sa...?

A oni zas odpovedali, že: „Čo vidíte na nás, čakajte na seba,“ ešte...

Toto ste vy počuli ako...?

Áno, ešte toto, po celej ceste tak často vykrikovali.

To viacerí ľudia hovorili ako išli?

Hej, myslím tí židia, čo ich expedovali.

Hm. Z toho sprievodu?

Z toho sprievodu, hej.

A ľudia okolo stojaci sa s nimi lúčili?

No tak zakývali, ale prístup nebol k nim, tak jedine. Mohol zakričať na neho tam a odpovedať, ale prístup k nim nemohol byť, lebo oni išli vedľa nich, takto.

A kto presne tam bol, akí ľudia? Muži, ženy?

Muži, ženy, chlapi, deti, všetko.

Malé deti tam boli aj?

Boli, za ruku viedli aj niesli na rukách deti. Boli deti.

A spomenuli ste, že so sebou aj mali nejaké batožiny alebo takéto nejaké...

No každý niečo niesol, ale to... kdejaké malé batôžky, tak no by som povedal, že vraj údajne do dvadsiatich kíl mohol mať.

A to ste vtedy vedeli, že do dvadsiatich kíl si môžu zobrať?

Nie, nie, až potom, až potom, to sa...

A keď ste pozorovali túto situáciu, vedeli ste, že prečo ich berú preč, alebo čo s nimi bude, čo sa s nimi bude diať?

Ja osobne ako chlapec som vtedy príčinu nevedel. Len ako to vyšlo celkovo toto, že židia, tak že židia budú označení najprv, potom že budú tak... ono... Ale príčinu tohto, ja som vtedy o politike nemal šajnu, som nevedel, že to je...

Hm.

Až potom, po... od rodičov a mal som starších bratov vtedy, tak od nich také, no.

Takže ste sa o tom rozprával aj s rodičmi?

No samozrejme, doma to bolo pravidelne.

Čo vám rodiča hovorili?

Cheche... čo hovorili, neviem, naša rodina bola veľmi proti, my sme boli ináč vychovaní, viete, tak...

Boli ste proti čomu?

No proti tým, že ich berú, tých židov, čo s nimi robia, viete.. My sme veľmi dobre vychádzali s nimi, s tými, čo v blízkosti bývali, čo sme spolu... dalo by sa povedať, že sme spolu bývali, múr nás delil jeden, no tak...

Čím to bolo, že niektorí ľudia mali presne opačný postoj, názor?

To je ako aj dnes. To čo ja viem? Tak tá... väčšinou z tých chudobných, z tých chudobných ľudí tam len, tam bolo veľmi malé množstvo medzi nimi. To predsa už boli len takí remeselníci, obchodníci a také. Síce obchodníkov tu v Bardejove spočítam na prstoch jednej ruky, lebo to všetko bolo židovské, židia mali obchody, tak z toho pochádzali tak. To vtedy ja som o Hlinkovej slovenskej strane nikto ani nepočul, medzi nami, u nás tak. Až potom to vyšlo najavo, že čo to vlastne je. Hej...

Vtedy, keď ste sa dívali na ten sprievod, išiel teda smerom k tej stanici, vy ste tam boli pri tej stanici priamo, alebo kde ste stáli?

No my sme bývali od stanice päťdesiat metrov.

Hm. A toto asi z akej vzdialenosti ste pozorovali? Alebo kde ste teda vy stáli, keď ste sa na to dávali?

My sme, my sme od toho sprievodu, by som povedal tak, že sme ich doprevádzali z boku. Aj tu sme pozerali, aj tu. A potom keď už sa dostali na stanicu, tak tam už sme museli ustúpiť a tam sme boli tam, tam bola skládka dreva a my sme na to drevo vyšli a z tej diaľky sme pozorovali, už potom, keď ich nakladali do tých vagónov. Tak... to bolo pre nás divadlo, viete... no...

Zhruba aká vzdialenosť to bola, koľko asi metrov od tých vagónov ste boli? Tak odhadom?

Menej ako sto metrov, menej. Dobré bolo vidno všetko.

A tam čo ste videli?

Ako my sme..?

Čo sa tam dialo, keď ich nakladali do tých vagónov?

No plač, nárek, nadávky, krik.

Nadávky aké?

Ale no tak... nechceli daktorí vstúpiť do tých vagónov, viete, sa bránili, a to...

A s tými čo potom robili, s tými, čo sa bránili?

To všetko natlačili do vagónov a odišlo.

Bolo tam aj nejaké násilie?

Bolo, lebo keď nechcel ísť, tak ho zatlačil do toho vagónu, tam no...

Čím ich zatláčali, rukami alebo...?

No rukami samozrejme, chytil ich, ako sa...

A kto to bol, tí ktorí ich tam do tých vagónov tlačili?

Keď údajne že tu boli, asi päťdesiat gardistov, že vraj prišlo vtedy do Bardejova, na to, ako na ten sprievod, na tú výpomoc. No ale to ja len čo som počul z reči také, že... no... Lebo v Bardejove nebolo toľko gardistov, že by stačili toto urobiť sami.

Neviete odkiaľ prišli?

Že vraj z Bratislavy. Tak bolo povedané, že vraj z Bratislavy, alebo zo západného Slovenska niekde tam pochádzali, ale konkrétne to nikto nevie.

A toľko ich tam aj bolo na tej stanici, okolo päťdesiat?

Tak kto by ich spočítal, keď oni boli roztrúsení tak pomedzi toto všetko tam... tak...

A keď ste išli teda vy s tým sprievodom, koľko tam bolo, týchto stráží s nimi, toho doprovodu?

No tak to každých päť, desiat metrov ich po boku ich doprevádzali a keď chcel vystúpiť zo sprievodu alebo, tak ho zahnal naspäť. A už...

Pokúšal sa niekto vystúpiť z toho sprievodu?

No bolo aj také, že chceli odísť, že... My sme videli len ten úsek od tej cesty hlavnej po stanicu, viete. No ale oni údajne išli tu z námestia už, ten sprievod. Ale my sme tu neboli, keď to začalo, my sme len ten dojazd už videli. Tam na tú stanicu.

A boli tie stráže nejako ozbrojené? Spomínate si?

Mali, mali pušky, videl som tam aj pušky, boli pušky. Ale tak ozbrojení, či mali zbrane osobné malé, to neviem.

Hm. Pušky mali na ramenách alebo...?

Na ramenách, tak.

Aj ich nejako použili počas toho...?

Nie, tak streľba nebola, nie. Či na úder nepoužili, to neviem, ale...

To, čo vy ste videli, to nás zaujíma.

Nie, tam nebola streľba nijaká.

Alebo že by niekoho bili s tými puškami alebo niečo také?

Nie, nie, to som nevidel, to nie.

Koľko tam bolo vagónov na tej stanici?

Joj, ťažko povedať, no desať ich bolo určite. Keď... neviem, neviem počet, ale tak počítam okolo desať, možno viac.

A vy ste tam boli po celý čas ako tých ľudí nakladali do tých vagónov, videli ste celú tú situáciu?

No my sme z tých, z tej skládky tam pozerali na to, no. Tak pre nás to bolo divadlo vtedy, viete. Tak...

A všetkých tých desať vagónov sa zaplnilo ľuďmi?

Áno, áno. Oni to už mali vypočítané zrejme, že... Skrátka odišlo, celý transport bol naložený a odišiel. Ako prišiel každý, tak odišiel.

Aké to boli vagóny?

Nákladné vagóny. Na uzavretie, na prepravu tovaru.

Hm. Také s tými šúpacími dverami, také?

Áno, áno, áno. Tam len toto malé okienko mrežované tam bolo.

Koľko toto asi zhruba celé trvalo? Tak odhadom?

No, to ťažko... dosť dlho to trvalo, lebo bolo tam, viete, oni sa bránili dosť i tak, tak mali s nimi roboty, keď ich napchali do tých vagónov, a tak. Dosť dlho, možno hodinu, aj viac...

Hm. Takže ľudia aj kládli odpor?

Áno, už potom pri vagónoch, tam už tak...

A tam neboli nejaké bitky alebo niečo také, nespomínate si?

My sme tak konkrétne nevideli, možno že aj boli, ale to viete, my sme zo vzdialenosti len videli. A nadávky alebo toto, to ani tak nebolo počuť, ale krik bol veľký.

A z tých ich stráží, nespomínate si, že by ste tam videli nejakú známu tvár?

No nie. Myslíte Bardejovčanov? Nie, nie. Čo by som poznal Bardejovčanov, nie.

Vy ste nám spomínali, že aj jeden z tých vašich kamarátov alebo spoluhráčov, čo ste tam hrali futbal, že ho zobrali do toho transportu.

Áno, áno.

Môžete nám o tom viacej porozprávať?

On... my sme hrali a keď nás vyhánali z toho miesta, keď sme hrali ten futbal, a ten transport už bol blízko pri nás, skrátka už sme videli, že transport tam je... Ja neviem, dakto zakričal, alebo z nás alebo ja to neviem, že aj tu je jeden, že aj tu je jeden žid, že zoberte ho. No a potom... schytili ho a...

Potom išiel niekto z tých stráží a zobral ho?

Z tých stráží áno, no, a ďalší jeho osud už sme nevideli, to už...

Ako sa volal ten chlapec?

Erik. Erik viem.

Nespomínate si na priezvisko?

Hm... nie, nie to... to ono ich tam bolo hodne, tak to ťažko tie priezviská hovorím... Tak tých známejších, tých ich vodcov, tých dobrých obchodníkov, tak ešte toto, ale takých obyčajných ľudí mená, to ťažko si zapamätať.

A tento Erik, keď tam hral s vami ten futbal, to bolo v čase, keď už oni nesmeli chodiť...?

Áno, áno, on bol...

Na verejnosť?

On ušiel z domu a hral s nami futbal. On ináč mal zakázané, oni už vtedy nesmeli vychádzať na ulicu.

Hm.

No, ale my sme tam medzi sebou hrali.

A mal na sebe nejaké označenie, mal na sebe tú židovskú hviezdu?

Nie, nie, nemal nič vtedy. Normálne s nami hral ako chlapec.

A kto vlastne na neho upozornil, že on je židovský chlapec?

Neviem, neviem, to nemôžem povedať, len viem, že zakričal dakto, že tu je tiež jeden žid, že tak, no.

Takže on bol jediný z tej vašej skupiny, čo ste tam hrali, jediný bol...?

Áno jediný, hej.

Bol zo židovskej rodiny?

Áno, áno, áno. To hneď z nášho susedstva bol, tak chlapec.

A s jeho rodinou sa čo stalo?

Odišli, oni ich zobrali tiež.

Boli v tom istom transporte?

Hej, ale či odišli vtedy, ale skrátka... lebo tam údajne boli dva transporty, ja som o tom ani nevedel, že to boli v Bardejove dva. Tak možno tým druhým alebo tak nejako, neviem, ako to skončilo.

A ten druhý transport, o ktorom ste sa potom dozvedeli, ten sa udial pred týmto, ktorý vy ste videli, alebo po ňom?

Viete, že neviem teraz určiť? My sme to... ale bol to asi prvý, počítam.

Ten, ktorý vy ste videli?

Ten ktorý my sme videli, že bol to asi prvý. A potom, potom už boli tie transporty myslím ešte dva, ešte dva, ale tam už sme sa nedostali k tomu my už. Ani sme už nemali dajaký záujem.

A toto kedy bolo, to čo ste videli, ten transport? Kedy to bolo?

Mesiac alebo?

Mesiac, rok? Ako si vy na to spomínate?

Asi štyridsaťtri rok, keď sa nemýlim, alebo... štyridsaťdva, alebo štyridsaťtri. A bolo to tak, možno taký čas, ako teraz. Bolo teplo vtedy, nebola zima, bolo to v lete.

Hm.

Mesiac neviem presne tak. Hrali sme vonku futbal, tak bolo teplo, nie?

A vy ste videli ako aj ten vlak odchádza zo stanice?

Áno, áno.

A potom čo sa dialo?

Rozišli sme sa a koniec bol. A reči... také a také, tak...

A tá situácia, ktorú vy ste videli s tou dcérou toho starého pána, žida, že ju teda hodili na ten...

Hej.

Na ten rebriňák... To sa kedy presne udalo?

To bolo... jak to bolo? Počkajte, aby som to nepoplietol. To bolo počas sprievodu, sa mi zdá, že to počas... alebo... toto... toto sme sa pýtali tu toho Pankráca, on by nám vedel povedať. Ja to presne neviem toto, ale sa mi zdá, že to bolo počas sprievodu, ale netvrdil by som to stopercentne.

Tak vy ste neboli s tým sprievodom celý čas, ste sa vrátili tam...?

No áno, no tak my...

Tam, kde ste bývali?

No tam my sme, tak nás keď už vtedy vyhnali z toho ihriska.

Hm.

No, tak my sme sa rozprchlí a už sme chodili aj tu, aj tu, aj tu, pozerali na sprievod. Takže sme boli takí... tu sme videli dačo, tu sme videli...

Aha.

A tak.

Takže ste tak chodili dokola a potom ste išli na tú stanicu?

Áno a potom keď už sme išli na tú stanicu, tak z toho stanovišťa takzvaného sme pozerali na ten náklad.

Hej, hej.

To bolo všetko.

Keď ste prišli domov, povedali ste rodičom, čo ste videli?

Rodiča tam tiež boli.

Hm.

Ale nie s nami konkrétne, ja nie s rodičmi, ale rodičia tam boli tiež pozerat', to bolo... To vtedy vyšiel z domu každý, skoro by som povedal, že každý.

Hm.

A pozeral na to, ako išli.

A spomínate si, že by to boli Pudia nejako komentovali, čo sa dialo?

Ale hej, jedni nadávali dosť, druhí... tak.

Nadávali v akom zmysle?

Väčšinou, väčšinou odsudzovali, veľká väčšina odsudzovala toto. Hovorila, že prečo to robí a tak. Bolo tam s tými deťmi, viete to... to bolo najhoršie asi.

A čo sa stalo potom s domami tých vašich susedov, keď ich odtransportovali?

No to je už ďalšia kapitola. Ja osobne to neviem, ja v mojich rokoch som sa nezaujímal o domy a o majetok a takto, ale údajne to oni uzamkli, a potom to bola takzvaná arizácia. Tie domy dostávali, predávali alebo jak. A... no už keď sme u toho, tak vám, keď môžem... tu príde pán Demčko? Hej? Áno, tak keď on bude vypovedať, tak on by vám mal o tom povedať podrobne, o tie domy, pretože keď tie domy sa uzamkli, všetko ostalo v tých domoch tak, ako bolo. No a potom jeho mama alebo aj oni, to už potom bolo uvoľnené, a oni chodili po tých domoch, mali prístup nejaký, no a čo ostalo, tak predávali údajne, a tak...

A vy ste to videli predávať?

Nie, ja nevidel, osobne nie, ale doma sme o tom rozprávali a také veci.

Že rodičia sa o tom rozprávali a vy ste to počuli?

Áno, áno, áno. Áno, hej, ja nie, ja som to nevidel, ale tak, že...

A tí... tá židovská rodina alebo tie židovské rodiny, ktoré vy ste mali priamo v susedstve, videli ste, že by sa tam bolo niečo dialo s tými ich domami? A s majetkom, ktorý ostal tam vnútri?

Toto je... nie, vnútri nie, lebo to oni blokovali, zablokovali každý dom, keď ich vyviezli, ale potom tie domy, to zbúrali tam toto... to... tam je všetko, tam nová ulica vznikla a tak. No ale na námestí domy zostali tak, ako boli, lebo to sa nie... to len tie, tie bočné ulice čo boli, tak...

A to sa zbúralo tesne po tom, ako ich odtransportovali?

No to sa prestavba... Bardejov je prakticky nový, starý Bardejov existuje už len tu na námestie, nič iné.

Hm.

Tie bočné ulice a toto všetko, to už je... všetko nové, to ja už sa nevyznám celkom v Bardejove.

A kedy sa to búralo?

No...

To bolo ešte počas Slovenského štátu?

To nie, nie. Nie. Nie, nie, nie. Až po. Ako prišla tá prestavba mesta Bardejov, tak vtedy.

A medzi tým tie domy ostali prázdne alebo čo sa dialo?

Nie, niektoré ostali prázdne, niektoré... ja viem, to údajne, že vraj oni židia vedeli už, že budú odchádzať, takže niektorým aj darovali alebo odkúpili a tak. Lebo teraz keď prichádzali už po oslobodení, tak si hľadali svoje domy a tak, že niektorí prišli. Predávali ich tu a tak.

A ste hovorili, že tie domy boli také nejaké zavreté, že ich zablokovali. Kto to robil?

To ja neviem vám povedať, no tak to...

Vy ste to nevideli, že by tam niekto bol prišiel a...?

Viete, štrnásťročný, trinásťročný, štrnásťročný chlapec sa o také veci nezaujíma, no to len z reči, čo viem.

Hej.

Tak bolo, hej. No tak ktorý bol, údajne ktorý bol lepší alebo nejaký, alebo obchod alebo to, no tak po zásluhy dostal samozrejme a ináč. Boli aj také reči, že ich tu v Bardejove ukrývali nejakí, že celú... celý ten čas prežili tu ako, ale toto neviem potvrdiť, že...

A o tom, že sa niektorí ukrývali, to ste vedeli vtedy, keď sa oni teda skrývali počas toho obdobia?

No reči boli o tom, ale nikto sa neodvážil povedať, že vie alebo čo, že ukryté, jedine žeby z pomsty niekto nevyzradil alebo tak, ale tak ináč nie. Bol tu jeden doktor, ani nie doktor, ale Altmann, no a on

bol taký, taký roľník by som povedal, normálne pracoval ako roľník, a on údajne prežil tu v jednej obci v Bardejove Na Krížoch, viete. A my tak sme sa s ním poznali dobre a sme, to neviem už teraz, v ktorom roku to bolo, ale oni už odišli, tí židia, ktorí sa vrátili niektorí – málo ich sa vrátilo tu – tak oni tam toto robili, ešte neviem, či nejaké majetky alebo... a potom všetko odchádzalo do Izraela, či do Nemecka alebo kde. A ten doktor Alt... stále mi prichádza ten doktor, nie je doktor, to bol ten roľník, ale syna mal doktora potom, no tak on... Potom sme spolu robili my, v Bardejove bol podnik Teva, nazivka Teva, a potom my sme robili spolu v jednom podniku s tým. Ja som na dvore s ním stretával, tak normálne robil. A po niekoľkých rokoch odišiel z Bar... ako odišiel z Bardejova, tak sme sa s ním stretli ja s manželkou, tam v Bardejovských kúpeľoch. No a tam sme sa rozprávali a on mi vtedy, ja som sa ho pýtal, že: „Pán Altmann ako, ako sa vám žije v Izraeli, tam v tom Izraeli a tak,“ a on sa tak zasmial a hovorí: „No,“ on my tykal, lebo on bol oveľa starší odo mňa. „Tak tebe to poviem,“ hovorí. „Ja nie som v Izraeli, ja nežijem...“ údajne v Nemecku v nejakom meste, to tam vtedy bolo také židovské mesto alebo tak, že oni tam mali všetko zadarmo, že Nemci im platili. Že nežil v Izraeli, ale v Nemecku.

Hm. Ale to, že ste s ním pracovali v jednom podniku, to bolo po oslobodení?

Po oslobodení už potom, hej.

A on sa vrátil z toho úkrytu?

Áno, on sa tu vrátil, on potom začínal robiť, normálne ako predtým, ale potom sa odsťahoval tiež.

A on vám hovoril o tom, že sa ukrývali, že...?

Áno, že na Krížoch, tu obec Kríže sa volá.

Hm.

Že údajne on tam, ako sa rozprávalo medzi ľuďmi, že on tam normálne pracoval ako roľník na tých Krížoch.

Hm.

Že tak prežil tam s celou rodinou.

A stretli ste sa potom ešte s niekým iným po skončení vojny, po oslobodení, zo židovských rodín, bardejovských, kto sa vrátil?

No tak napríklad s jeho synom šachy sme hrali, on bol vynikajúci šachista, tak no...

A ten jeho syn sa tiež spolu s ním ukrýval?

Áno, on bol, to on mohol mať málo rokov vtedy, on bol od mňa ešte mladší oveľa, on mohol mať tak sedem, osem rokov vtedy ten chlapec, hej. S celou rodinou...

Celá rodina sa tak ukrývala?

S celou rodinou, áno.

Bolo tam ešte viacero detí? Či vy ste poznali iba, iba tohto?

Tak len toho som poznal, že začal hrať tie šachy a to bol vynikajúci šachista, mladý chlapec a vyhrával všetko.

A keď sa vrátili naspäť, ako ich tu ľudia prijali?

Ako? No myslím, že normálne, no. Niektorým to nevoňalo, ktorí, ktorým ostal nejaký majetok po nich alebo to... to tak museli odovzdať, ale ináč neviem.

Pán Altmann akú mal skúsenosť s ľuďmi, keď sa vrátil naspäť?

Tak on sa, oni nechceli sa vyjadrovať tak ani... ale nie, že by nadával, normálne tak žili. Ale bol tu asi len dva, tri roky alebo tak. A potom odišiel.

A oni už pred vojnou boli takí roľníci, gazdovia?

Áno, áno, pred vojnou on bol normálne roľník.

A s tým ich majetkom čo sa stalo?

S tým ich majetkom, kým boli oni preč cez tú vojnu, tak tú používal... ich toto, tu Popovec. On bol tiež taký gazda v Bardejove, to je ako arizátor alebo čo. On tam mal, tam mal za stanicou také pozemky, lesy a toto, no tak on to počas toho užíval. A potom mu odovzdal toto všetko.

Odovzdal im to naspäť?

Tak.

Oni potom ešte gazdovali na tom svojom majetku?

Hej, hej.

Ale ste vraveli, že zároveň ste vy s ním boli zamestnaní ešte v nejakom podniku.

On nastúpil už do toho... to bol taký, jak... taký menší chemický by som povedal, taký závodík, no tu. No a on potom už prestal s tým a robil tam spolu.

Hm.

Tam robili viacerí Židia – Karniol, ten bol... nákupcu tam potom robil v tom podniku, ten sa tiež vystaňoval niekde. Ešte Špira, Jakubovič... teraz tie mená mi prichádzajú, no. A ten Jakubovič, ten posledný odišiel z Bardejova. A údajne až teraz pred rokom alebo dvomi zomrel v Amerike.

Posledný...

Mohykán.

Mohykán... To bolo v ktorom roku, keď pán Jakubovič odišiel?

No to ja neviem, to už bolo okolo, okolo šesťdesiatych rokov mohlo byť, tak cez...

Hm.

Asi... on tu bol najdlhšie. Dvaja, Špira a ten.

A oni sa ako zachránili, rozprávali ste sa s nimi o tom?

To nepovie ani jeden, jak. To oni už tušili, niektorí, ktorí mali dobré správy, tak sa už prichystali, a keď mali na to aj financie samozrejme. A tá chudoba, to išlo, to.

Takže oni neboli v tom transporte, oni sa ukrývali niekde?

Nie, nie, nie, nie. Neboli, oni už boli zabezpečení vtedy.

Hm.

Ináč by tu neboli.

Vy ste spomínali, že teda aj u vás doma v rodine ste sa rozprávali o tom, čo sa dialo, že vaši rodičia aj teda mali také nesúhlasné stanovisko, že boli proti tomu, aby teda židia boli diskriminovaní a proti teda... tým transportom a týmto veciam. Spomínate si napríklad, aký bol postoj cirkví, keď ste šli do kostola niekedy, počuli ste, že by sa niekto bol verejne vyjadril, farár napríklad v kostole, zaujal stanovisko k tomu, čo sa dialo?

Nikdy, ani jeden, nikdy, nikdy nebol oficiálne proti, nikdy ani jeden. V súkromí to neviem, ale oficiálne nikto.

A v škole?

V škole tiež takisto, nikto neprotestoval proti tomu tak verejne.

Spomínate si ako chlapec, že by ste boli niekade zachytili nejakú takú propagandu protižidovskú, možno niekde nejaké letáky, plagáty, alebo nejaké také veci?

Myslíte kedy?

Keď ste vy boli chlapec, keď vznikol Slovenský štát.

No... no... No tak vtedy mňa to nezaujímalo, také... viete...

Či vám náhodou niečo takého neutkvelo v pamäti?

No tak to bola kampaň veľká vtedy, keď vznikol Slovenský štát, odvtedy to začalo, no. Takže...

A čo konkrétne, o čom bola tá kampaň?

No na tých židov, že vraj oni zneužívali ako nás kresťanov a také, a toto že... Nadávky boli tam také, na nich, a tak.

Hm. A kto šírili tieto nadávky?

Tak kto, tak tí členovia, tá nová HSLS, tak oni najviac toto.

Vy ste nám minule...

Takí, takí.. ako napríklad my sme boli robotníci... otec robotník bol, a toto... jednoznačne proti, každý jeden bol z tých... proti nim.

Vy ste nám minule spomínali, že si pamätáte, že nejakí takí chuligáni, alebo takí nejakí proste, že boli tu, tu v Bardejove a vykrikovali po uliciach nejaké protižidovské veci, spomínate si na to?

Áno, boli, boli.

Čo robili?

No tak nadávali, ale tak podľa mňa to neboli nejakí... to boli takí chuligáni by som povedal. No presne doslova, to oni sa vyžívali v takom.

To boli nejakí takí mládenci alebo kto to bol?

Mládenci.

Boli nejako uniformovaní alebo...?

Nie, nie. Nie, uniformy nemali.

A čo si pamätáte, čo hovorili, čo vykrikovali?

No tak nadávali, že ich... no padli tam aj také nadávky a vtedy to som ani ne... nezaregistroval, že: „Čoskoro už tu nebudete,“ a také veci.

Hm.

To tak, boli aj takí, aj takí. Boli aj takí, čo do posledného dňa s tými židmi trvali, napríklad to sme patrili aj medzi nich my. Do posledného dňa, už vtedy, keď mali zakázané vychádzky a my sme tak... tak keď potrebovala do obchodu, niečo doniesť alebo tak, tak sme ich zásobovali. No ale boli aj takí, ktorí už sa do nich obuli riadne a tak. Rozdelení boli ľudia.

A kto sa tak viacej do nich obúval?

No, tá vyššia vrstva by som povedal, tak... Tí chudobní robotníci a roľníci to ani nie. To tí bohatší. Najviac. Oni potom aj tí arizátori dostali tie obchody, či to odkupovali alebo to dostali, to neviem ani.

Hm. Urobíme si teraz krátku pauzu, dobre? Na chvíľočku, lebo chcem sa poradiť ešte aj tuto s kolegyňou, s kolegom, že či oni nemajú nejaké otázky, ktoré by vám chceli položiť. Či sme na niečo nezabudli, alebo či im niečo nevyskočilo, čo som sa ešte neopýtala, takže sekundu, teraz zastavíme záznam na chvíľu.